

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П.ДРАГОМАНОВА

НІКОЛАЄВА НАТАЛІЯ ГЕННАДІЇВНА

УДК 811.161.2'367.332+811.161.2'372

**СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ РЕЧЕНЬ
З ДІЄСЛІВНИМИ ПРЕДИКАТАМИ МОВЛЕННЯ**

10.02.01 – українська мова

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 2003

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі української мови Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник – кандидат філологічних наук, доцент
ЛЕУТА Олександр Іванович,
Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова, доцент
кафедри української мови.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
МОЙСІЄНКО Анатолій Кирилович,
Інститут філології Київського національного
університету імені Тараса Шевченка, завідувач
кафедри сучасної української мови;

кандидат філологічних наук
ДОЦЕНКО Олена Леонідівна
Національна академія внутрішніх справ України,
старший викладач кафедри
юридичного документоведення.

Провідна установа – Вінницький державний педагогічний університет імені
М. Коцюбинського, кафедра української мови, Міністерство
освіти і науки України, м. Вінниця.

Захист відбудеться “ 10 ” червня 2003 року о 14³⁰ годині на засіданні спеціалізованої
вченої ради К 26.053.04 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова,
01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий “_5_” травня 2003 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Гальона Н.П.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Речення як предикативна одиниця є складною структурою в ієрархічній системі мовних одиниць. Саме складність природи цієї лінгвістичної реалії і привела багатьох дослідників до виокремлення різних відносно самостійних її аспектів, а отже, зумовила формування різноманітних напрямків у її вивченні. Так, починаючи з другої половини ХХст. у лінгвістичній науці спостерігається активна семантизація синтаксису, пов'язана з переорієнтацією лінгвістичних досліджень за концептом "від значення до форми". Посилений інтерес до смислового аспекту мови визначається насамперед прагненням поглибити уявлення про закономірності її організації та специфічні особливості, що надають їй можливість бути знаряддям пізнання і комунікації.

Формування поняття системних зв'язків у фонетиці дало можливість припустити, що інші рівні мови також мають системну організацію, і таким чином сформувалось уявлення про мову як про систему систем. Посилений інтерес у галузі семантичного синтаксису викликають проблеми типології речень та їх структурних компонентів. В україністиці такі ідеї знайшли свою реалізацію у працях Й.Андерша, І.Вихованця, К.Городенської, Н.Іваницької, М.Плющ, В.Русанівського та ін. Але до цього часу залишаються відкритими такі питання, як: проблема структурної схеми, обсяг моделі речення, характер компонентів моделі, рівні та аспекти семантико-синтаксичного моделювання речення.

Актуальність дослідження визначається передусім потребою наукового осмислення принципів організації речень з дієслівними предикатами мовлення. Необхідність такого вивчення зумовлена тим, що породжувальна, або реченнєвірна, здатність предикатів цього семантичного типу досі не була об'єктом спеціального дослідження в українському мовознавстві. Отже, актуальність дослідження полягає у необхідності детального аналізу структури простого речення з дієслівним предикатом мовлення як одиниці з багатоярусною організацією. До аналізу залучено три яруси: власне-семантичний, семантико-синтаксичний та формально-граматичний. Базовим є власне-семантичний ярус, бо з нього починається формування семантичної структури речення. Семантико-синтаксичний виявляє закономірності трансформації логічної структури у семантичному плані та використання можливостей української мови у реалізації семантичних функцій. Водночас його компоненти спрямовані у формально-граматичний ярус речення, у якому вони співвідносяться з відповідними формально-синтаксичними функціями членів речення.

Дослідження семантико-синтаксичних функцій предикатів мовлення заслуговує на увагу

як з теоретичного, так і практичного погляду. Воно передбачає з'ясування глибинної суті відповідних одиниць як взаємопов'язаних у процесі мовленнєвої комунікації. Замість статичного, занадто узагальненого й ізольованого тлумачення лінгвістичної природи і функціонального навантаження синтаксичних конструкцій на перший план виступають динамічні процеси, що є визначальними для реалізації синтаксичних одиниць у мовленні. Вивчення мови як системи неможливе без реалізації двопланового принципу її аналізу "від форми до семантики" і "від семантики до форми". Вибір об'єктом дослідження ЛСГ дієслів мовлення зумовлений складністю, суперечністю та різноманітністю самої семантичної категорії мовлення.

Основу дисертаційного дослідження становить розуміння мови як системи синтагматичних і парадигматичних відношень. Конкретний вияв цих відношень зумовлюється властивостями мовних одиниць, парадигматичні й синтагматичні ознаки яких взаємопов'язані. Наявність у слові тих чи інших синтагматичних і парадигматичних ознак дозволяє виділити у його семантичній структурі мінімальні компоненти (семи), завдяки яким воно набуває відповідних поєднувальних особливостей і можливість брати участь у формуванні синтаксичних конструкцій.

Аналіз структур із дієслівними предикатами мовлення показує, як здійснюється перехід від змалювання окремої ситуації до змалювання ситуацій у їх зв'язках і відношеннях, від окремої конструкції до речення-висловлення.

Структурно-семантичний опис речень із дієсловами-предикатами ЛСГ мовлення має безпосередній зв'язок з такими важливими питаннями синтаксичної теорії, як співвідношення семантичної і формальної структури речення, з'ясування загальної типології простого речення і виділення тих часткових (конкретних) структур, на варіюванні яких і ґрунтується узагальнене розуміння його структурних схем (моделей).

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації пов'язана з науковим напрямком Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова "Дослідження проблем гуманітарних наук", входить до плану науково-дослідної роботи кафедри української мови і є складовою частиною комплексної теми "Лінгводидактичний опис функціонування української мови".

Об'єктом дослідження є семантико-синтаксична структура простих речень з дієслівними предикатами мовлення у сучасній українській літературній мові. При вивченні синтаксичних побудов речень з дієсловами мовлення за одиницю плану вираження приймається елементарне речення, за одиницю плану змісту – пропозиція.

Мета роботи. На ґрунті сучасних здобутків науки про мову, пов'язаних з вивченням

речення як багатоаспектного явища – не тільки формально-граматичного, а й семантико-синтаксичного і комунікативного, визначити і з'ясувати специфіку типів структурної та семантичної організації речень з дієслівними предикатами, що характеризуються загальним значенням мовленнєвої діяльності у сучасній українській літературній мові.

Для реалізації поставленої мети необхідно розв'язати такі **завдання**:

1) з'ясувати концептуальний апарат різних течій семантико-синтаксичного аналізу, визначити ступінь ефективності застосування різних варіантів семантико-синтаксичного аналізу до речень з дієсловами ЛСГ мовлення;

2) з'ясувати семантичну сутність предикатів мовлення, окреслити межі їх класифікаційної рамки;

3) виділити ЛСГ мовлення у складі дієслівної лексики сучасної української літературної мови, здійснити класифікацію дієслівних предикатів із значенням мовленнєвої діяльності, враховуючи їх семантико-синтаксичні диференційні ознаки і функціональні особливості як предикатів у семантичній структурі простого речення;

4) визначити валентнісні та інтенційні характеристики предикатів мовлення, розмежувати на їх основі лінгвістичну природу обов'язковості (облігаторності)/факультативності компонентів у структурі аналізованих речень;

5) обґрунтувати розуміння мінімальної структурної схеми речення;

6) виявити типи реалізації структурних схем речень з цими предикатами, встановити варіанти структурно-морфологічного їх втілення;

7) описати основні типові значення цих схем, а також різні форми їх реалізації;

8) обґрунтувати співвідношення семантичної і формально-граматичної структури речення, встановити фактори, які впливають на асиметрію синтаксичної та семантичної структур речення.

Джерелами фактичного матеріалу слугували твори української художньої літератури. Корпус дієслів зі значенням мовленнєвої дії був виявлений методом суцільної вибірки з реєстрів дієслівних парадигм, поданих в одинадцятитомному Словнику української мови (Словник української мови, 1970-1980, Т. I-XI) та Великому тлумачному словнику української мови (Великий тлумачний словник сучасної української мови, 1991-2001). Оскільки ЛСГ дієслів мовлення досить значна і нараховує близько 600 лексем та цілий ряд фразеологізмів відповідної семантики, то при семантичному аналізі бралось до уваги лише основне (перше) значення словникової статті, тому деякі лексеми, які мають варіативне значення мовлення (*бажати, воркувати, ворожити, журити, читати і под.*), не увійшли до списку аналізованої ЛСГ. Укладено

картотеку простих речень із дієслівними предикатами мовлення загальним обсягом близько 10 000 контекстних позицій.

Методологічною основою дисертації є положення про єдність форми і змісту мовних одиниць і про їх співвідношення в межах цієї єдності. Відповідно до цього положення граматична оформленість і семантика речення розглядаються як два взаємопов'язані моменти однієї сутності. У роботі дана спроба синхронного опису ділянки синтаксичної системи, обмеженої рамками предикатів однієї ЛСГ.

Мета, завдання і методологічні засади дослідження зумовили **методи й методику роботи**. Як основні у дисертації використовуються описовий метод, на підставі якого узагальнюються спостереження над зібраним фактичним матеріалом (опис внутрішньої диференціації предикатів мовлення та виявлення різновиду їх семантики), і метод компонентного аналізу (виділення ЛСГ предикатів, визначення валентнісних та інтенційних характеристик). Оскільки парадигматичні і синтагматичні зв'язки слів є мовним засобом виявлення компонентного складу лексичного значення, то вони зумовлюють методику лінгвістичного аналізу компонентного складу значення. Такими методами є насамперед метод опозиції, який ґрунтується на парадигматичному зіставленні слів, та метод контекстологічного аналізу, в основі якого лежить вивчення синтагматичних зв'язків слів. Як додаткові прийоми у дослідженні використовуються дистрибутивний метод, а також трансформаційна обробка матеріалу.

Наукова новизна зумовлюється тим, що вперше на матеріалі української мови здійснюється комплексний аналіз речень з дієсловами-предикатами ЛСГ мовлення за структурно-семантичними показниками, зроблено спробу виявлення чинників, які впливають на симетрію/асиметрію синтаксичної та семантичної структур речення, визначено конструктивні властивості предикатів з загальним значенням мовлення. Новою є спроба класифікації дієслівних предикатів, яка здійснюється на логіко-семантичних засадах, виділено базові мінімальні схеми речень. Вперше в україністиці здійснюється диференціація та класифікація основних типових значень дієслівних речень із предикатами мовлення.

Теоретичне значення дослідження полягає у комплексному описі структурно-семантичних типів речень із дієсловами-предикатами ЛСГ мовлення, у створенні їх структурно-семантичної типології, що дозволяє використовувати результати дослідження у вивченні структурно-семантичної організації речень з різними предикатами, а також суттєво доповнює теорію української лінгвістики новими інтерпретаціями функціонально важливого мовного матеріалу, поглиблює синтаксичну теорію в царині семантичних варіювань дієслівних предикатів у мовленнєвій діяльності. Дослідження подає матеріал для розв'язання таких кардиналь-

них проблем синтаксису, як кваліфікація структури речення, відображення у семантичній структурі речення комунікативних умов її функціонування, визначення закономірностей лексичного наповнення семантичних складників, виявлення співвідношення між семантичною і синтаксичною структурами речення. Визначення валентнісних та інтенційних характеристик предикатів, опис їх сполучуваності на синтаксичному рівні, який здійснюється на аналізі конкретних синтаксичних структур, сприяє встановленню правил сполучуваності лексико-граматичних одиниць в українській мові.

Практична цінність дослідження полягає у тому, що одержані результати можуть бути використані у вузівській та шкільній практиці викладання курсу української мови, у проведенні спецкурсів і спецсемініарів, у розробці питань культури мовлення. Дисертаційне дослідження може бути корисним при створенні навчальних посібників для студентів філологічних спеціальностей, а також при укладанні тлумачних словників та словників сполучуваності.

Апробація та впровадження результатів дослідження. Основні положення та результати дослідження обговорювалися на звітно-наукових конференціях викладачів Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (2000-2003 р.р.), а також на засіданнях кафедр української мови та психолого-педагогічної профорієнтації. Зміст роботи викладений у трьох публікаціях.

Матеріали дисертаційного дослідження були використані у процесі викладання української мови студентам Київського інституту соціальних та культурних зв'язків (довідка про впровадження № 57 від 26.03.03р.), Київської державної академії водного транспорту імені П.Конашевича-Сагайдачного (довідка про впровадження № 193-01 від 24.04.03р.), учням середньої загальноосвітньої школи №13 м. Києва (довідка про впровадження № 157 від 27.03.03р.).

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, лінгвістичної бібліографії (282 найменування), списку використаних текстових джерел (69 найменувань), списку умовних скорочень та додатків. Обсяг дисертації без списку використаної літератури та додатків – 198 сторінок, загальний обсяг роботи – 233 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** розкрито стан наукової проблеми у сучасному мовознавстві, обґрунтовано актуальність обраної теми, сформульовано мету й завдання дисертаційного дослідження, визначено наукову новизну роботи, окреслено теоретичну і практичну цінність одержаних результатів та форми їх апробації.

У **першому розділі** – "Дієслівні предикати мовлення як центральні компоненти семантично елементарного речення" – розглядається проблема семантичної класифікації дієслівних предикатів у лінгвістичній літературі; з'ясовується статус мовлення як універсальної семантичної категорії; обґрунтовуються принципи виділення ЛСГ предикатів мовлення у складі дієслівної лексики сучасної української мови та визначається її склад; описуються валентісно-інтенційні характеристики предикатів мовлення.

Протягом останніх десятиліть ХХ століття активізувалися системні дослідження місця та функцій мови у процесі пізнання людиною навколишнього світу і свого місця у цьому світі, зумовлені стійкою тенденцією до антропоцентризації в усіх галузях науки. Провідними стали не дослідження формальної структури синтаксичних одиниць, а аналіз особливостей взаємовідношення мови та її носіїв у процесі комунікації.

Огляд лінгвістичної літератури з аналізованої проблеми показав, що новітній синтаксис характеризується розбіжністю у поглядах на структуру дієслівного предиката, відсутністю єдиної загальноприйнятої класифікації предикатів, що свідчить про складність семантико-синтаксичної природи досліджуваного об'єкта. Отже, для виділення певної ЛСГ дієслівних предикатів передусім необхідно обґрунтувати класифікаційні межі цієї семантичної категорії, чітко відокремити її від подібних за семантичними показниками інших категорій.

Клас дієслів, що називають і кваліфікують мовленнєву дію, дуже об'ємний, надзвичайно розгалужений і складний у семантичному плані. Існуючі класифікації дієслів мовлення ґрунтуються на різних критеріях, які важко звести до спільного показника. Автори досліджень виділяють у дієсловах на позначення мовленнєвої дії цілу низку диференційних ознак, відмінних як за обсягом, так і за співвіднесеністю між собою.

У дисертаційному дослідженні словниковий матеріал виокремлюється та класифікується на логіко-семантичних засадах. Аналіз дієслівної лексики здійснювався на матеріалі конкретних синтаксичних конструкцій, бо ознаки семантичного класу виявляються насамперед у складі конкретних речень. При цьому ЛСГ можна визначити як групу слів, об'єднаних спільною семантичною ознакою, яка реалізується як ізольоване виявлення в окремо взятій лексичній одиниці.

Семантику процесу мовлення можна визначити як "...активний, цілеспрямований, мотивований, предметний (змістовний) процес видачі та прийняття, сформульованої за допомо-

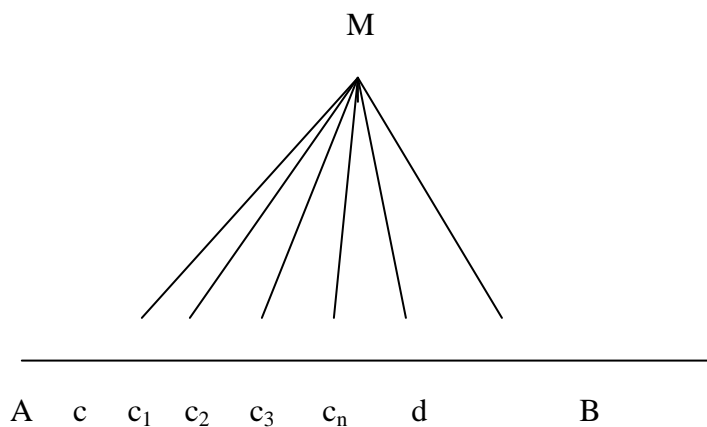
гою мови думки, інформації, спрямований на задоволення комунікативно-пізнавальної потреби людини у процесі спілкування".¹

У семній структурі дієслів мовлення виявлений такий набір сем: 1) категоріально-граматична сема "дія", яка сигналізує про те, що дієслова мовлення належать до найбільш широкого об'єднання дієслів дії, яке протиставляється дієсловам стану; 2) лексико-граматична сема "перехідна дія", яка виконує синтагматичну функцію, бо експлікується в об'єктній позиції при розкритті дієслова у реченні; 3) категоріально-лексична сема "усно висловлювати думки, почуття" – базова сема, яка виконує функцію ідентифікації у ЛСГ; 4) усі диференційні семи власне-лексичного характеру конкретизують такі поняття, як "мета висловлення думки" і "спосіб висловлення думки"; дані семи уточнюють категоріально-граматичну сему, вони є парадигматичними у семній структурі дієслів мовлення і виконують диференційну функцію при розмежуванні дієслів з цим типовим значенням.

Для ідентифікації предикатів мовлення необхідно розкрити істотні ознаки, що відрізняють їх від інших предикатів. Серед основних семантичних характеристик, які сприяють розподілу дієслівних предикатів на різні класи, більшість лінгвістів виділяє такі, як наявність/відсутність часової прив'язаності; статичність/динамічність; орієнтованість на суб'єкт/об'єкт; тип суб'єкта; фазовість; контрольованість, перспективність.

Дані дослідження дозволили сформулювати такі класифікаційні ознаки дієслівних предикатів мовлення:

1) Мовлення розгортається у часі і реалізується у просторі, воно є безкінечним, лінійним, синтагматичним і ситуативно зумовленим. Для того, щоб вимовити якусь фразу, потрібен певний часовий проміжок, бо слова вимовляються послідовно одне за одним. Це положення можна представити у вигляді схеми:

¹ Зимняя А.И. Психология обучения неродному языку.- М., 1989.- с.121

Напр.: Він усе **розказував** українські народні анекдоти, смішні, повні жарту й юмору (Н.-Лев.). Якщо предикат мовлення **розказував** співвіднести з точками /с/ і /d/ на часовій осі АВ, то воно буде постійно новим у кожній точці цього часового відрізка. У семантиці даного слова знаходить свій вираз ідея динамічності, згідно якої все розвивається, змінюється, перебуває в інтенсивному русі.

2) Предикати мовлення обов'язково займають відрізок на часовій осі. Показником цього є можливість сполучення предикатів мовлення з виразами типу **весь день, протягом двох годин** і под. Напр.: *В такому ж дусі, незграбними фразами, цинічними до безглуздя, метранпаж говорив з чверть години* (Хвил.). Причому, цей відрізок на часовій осі членується на окремі моменти.

3) Категорія мовлення характеризується також показником динамічності, бо перебуває в інтенсивному русі, в дії; багата внутрішньою силою. Оскільки необхідною умовою утворення мовленнєвого процесу є протяжність у часі, то у дієсловах мовлення виражається відношення розвитку дії до часу, тобто при них може бути показник швидкості або повільності. Динамічність виявляється у можливості дієслівних предикатів мовлення сполучатися з прислівниками типу **швидко, повільно** і под. Напр.: *Хома говорить все швидше і швидше, рве слово, свистить і клекоче* (Коцюб.).

4) Суттєвою ознакою ситуації мовлення є те, що головним "учасником" її виступає суб'єкт (агенс). Предикати мовлення позначають діяльність, що породжується діячем і ним активно й безпосередньо стимулюється, тому мовлення не існує само по собі, а вимагає чий-небудь зусиль, енергії. Напр.: *Всі говорили вголос, наче забули, чого вони тут, оповідали свої пригоди і реготались* (Коцюб.). Характерно, що позицію суб'єкта дії при дієслівних предикатах мовлення займають назви істот (іменники, що стосуються реальних осіб). Семантика дієслова тут вимагає, щоб іменники (або займенники) виконували функцію діяча і щоб входили до класу назв осіб. Напр.: *Батько, неначе їй на злість, зачіпав його, розказував йому про якогось селянина Топилку* (Н.-Лев.); *Ще й, звісна річ, розказую не все я* (Костенко). Навіть якщо суб'єкт мовлення прямо не маніфестований у граматичній будові речення, то його визначення все ж не викликає труднощів. Випадки безсуб'єктності на формально-граматичному рівні у цій групі речень відображають обов'язкове суб'єктно-предикатне відношення у їх семантичній структурі. Напр.: *За всіх скажу, за всіх переболію* (Тич.); *Просив, благав – ніхто не довіря* (Костенко); *Мені віщують велике майбуття* (Хвил.).

5) Основною граматичною характеристикою дієслів мовлення є їх перехідність. Вона передбачає, що з двох основних "учасників" дії один виражається у активному реченні формою суб'єкта, інший – формою прямого об'єкта. Напр.: *Сулейман кинув роботу й повідомив синові*

останню новину, яка вже облетіла Бахчисарай (Коцюб.); Мати прислухалась і витріщала з дива очі: хлопець розказував українською мовою мужицьку казку (Н.-Лев.). Ця ознака допомагає відокремити дієслова мовлення від дієслів звучання, для яких таке керування нехарактерне. Але варто зазначити, що якщо дієслова звучання виступають у значенні дієслів мовлення (переносне вживання), вони набувають перехідності. Напр.: ...голос, як розбитий чавун, хрипів, а далі й зовсім спав, не говорила вона, а щось стиха сичала (Мирн.); Дочка ще щось щебетала, як невсипуще раннє пташеня, але Ніна, заклопотана на кухні, вже не слухала її (Дім.).

Дієслова мовлення не можуть бути однозначно віднесені до перехідних, бо нерідко у контекстуальному оточенні вони набувають показників перехідності/неперехідності: говорити правду (перех.) – говорити з друзями (неперех.); розказувати казку (перех.) – розказувати про сина (неперех.). Досить часто постфікс **-ся** виступає нейтралізатором перехідності дієслів: лаяти (перех.) – лятися (неперех.). Напр.: Потім до нас прийшли селяни, лаяли нас (Хвил.); Мелашка ніби не бачила, як п'яний свекор лаявся з свекрухою, ніби не чула, як свекруха одразу обсипала її неласкавими словами (Н.-Лев.).

б) Важливою особливістю предикатів мовлення, яка відрізняє їх від близьких за значенням інших ЛСГ, є ознака фазовості існування. Фазовість – це такий спосіб існування, при якому в кожний новий момент існування створюється новий етап дії, а попередній залишається разом з попереднім проміжком часу. Фазовість як сукупність фаз, що постійно змінюють одна одну, найбільш характерна саме для предикатів дії. Показником фазовості є можливість утворення від предикатів мовлення похідних дієслів за допомогою префіксів **з-, за-, від-, од-, пере-, по-, попо-, роз-, про-**, які вказують на початок, кінець і певну тривалість дії: говорити – заговорити, поговорити, попоговорити. Напр.: Тільки що Бубка ввійшов у шинок, всі чоловіки так і загомоніли на його (Н.-Лев.); Тип закинув волосся, взяв виточену руку мадмуазель Арйон і продекламував якусь чергову банальність надто театральним голосом (Хвил.); Дід розбалакався, згадуючи про свої літа давні, про своє давнє щастя (Н.-Лев.); Знов Марина з гарними хлопцями жартує, і побалакає (Н.-Лев.); Близьке знайомство почалося з того, що сестра Катря одрекомендувала анархові Хлоню, який і прочитав йому одну із своїх патетичних новел (Хвил.) Лексичними конкретизаторами також виступають фазові дієслова типу **починати, кінчати, продовжувати, завести** і дієслова становлення **вступати, стати, братися** і под. Напр.: Валя сказала ці слова сьогодні, коли він почав жалітись на Ніну (Дім.); Зрадлиий Ігор попідпилював ніжки, і за цим столиком почала готувати уроки Оля маленька, як тепер стали називати старшу Нініну дочку на відміну від її дорослої тезки (Дім.); Сусідка почала мити сходи, але перестала розмовляти з Ніною (Дім.); Холодов саме закінчив щось розповідати, і всі глянули на Горбатюка, як

поглянули б на кожного, хто підійшов би зараз до них (Дім.); Він намагається ковтнути ту непрохану, недоречну бульбу і, щоб заглушити свій власний біль, продовжує голосно говорити, дуже голосно, щоб не почула донька підозрілого булькання в його горлі (Донч.).

7) Мовлення, яке виражається дієслівними предикатами, може розрізнятися за ступенем напруженості. Показником цього є можливість сполучення їх з прислівниками і словосполученнями із значенням напруженості, повторення, протяжності: **довго, безперервно, щодня, завжди, час від часу, якийсь час** і под. Напр.: *Старійшини довго радилися, та небагато вважали (Міщ.); Вона так само невимушено подала руку Якову і знову назвала себе (Дім.); Мама мріяла, що я буду славетною артисткою, і завжди мені говорила про це (Дім.); Горбатюк ще раз подякував і вийшов з приміщення (Дім.); Від того, що він часто повторює "Ніно", в ньому зникає ворожість до неї (Дім.); Він довго розмовляв з редактором, розповідаючи про свої спостереження та зустрічі (Дім.).*

8) Своєрідність дієслівних предикатів полягає в їх акустичній характеристиці з погляду ступеня гучності. Ця характеристика дещо своєрідна. З одного боку, усі дієслова цього класу здатні передавати звучання різноманітного ступеня гучності у сполученні з прислівниками **тихо – гучно** і їх синонімами. З іншого боку, багато дієслів уже у своїй семантиці містять цю характеристику: *кричати, лементувати, шептати* і под. Напр.: *Воздвиженський кричав басом так голосно, що якби ректор гуляв навіть у своєму садку в той час, то почув би його баса через улицю (Н.-Лев.); Знов тихо забубонів дід Панас, розпочавши розмову (Н.-Лев.); Кованько щось розказував голосно й весело, мішаючи слова пополовині з сміхом (Н.-Лев.).*

9) Специфічно виявляється у семантичній групі дієслів, що позначають мовленнєві процеси, видове значення, а саме: форми недоконаного виду мають значення "діяти" або "бути у стані", а доконаного – "почати діяти", "діяти протягом якогось часу" і "перестати діяти": *казати – сказати, балакати – пробалакати, радити – порадити, кричати – закричати* тощо. Видові значення, в основі яких лежить поняття внутрішньої межі дії, вказують, таким чином, на її результативність/нерезультативність, тривалість/обмеження, завершеність/не-завершеність. Корелятивна видова пара утворюється за допомогою префіксів **з-(с)-, за-, від-, на-, пере-, по-, по-по-, при-, про-**, які і вказують на початок, кінець і певну тривалість дії. Деякі дієслова цієї групи (*мовити, веліти*) належать до двовидових, бо однією і тією ж формою виражають значення недоконаності і доконаності.

10) Однією з особливостей дієслівних предикатів мовлення є здатність більшості з них вводити деліберативний об'єкт, який виступає у формі непрямой мови (з'ясувальної підрядної частини складнопідрядного речення) та прямої мови. Пор.:

Пряма мова

Женуть шотландці ворогів, зуюають вслід їм грізно: "Не доведеться більше вам латать чужої волі!" (Укр.Л.).

Непряма мова

Секретар тепер уже сердито відповів, що судді ще радяться (Дім.).

11) Дієслова мовлення поширюються інфінітивним додатком, що може залежати від перехідних та неперехідних дієслів і співвідноситься з функціонального погляду з додатком простого речення. Він означає дію як об'єкт, на який спрямована інша дія. Інфінітивний додаток має обов'язкову суб'єктну валентність, проте на синтаксичному рівні ця валентність експлікується по-різному: в односуб'єктних конструкціях суб'єкт виражається підметом, а у різносуб'єктних – додатком. При цьому дії співвідносяться також по-різному: у першому випадку вони збігаються, характеризуючи один суб'єкт, в другому – вони не збігаються, характеризуючи два різних суб'єкти. Отже, у ролі додатка може виступати суб'єктний (суб'єкт дії якого збігається з суб'єктом дії дієслова-присудка) і об'єктний інфінітив (суб'єкт дії якого не збігається з суб'єктом дії дієслова-присудка). Напр.: –*Ми домовлялися вести виправу до переможного кінця (Міщ.); Завваживши, що придворні помітили її мимовільну прихильність до раба-красеня, вона наказала спершу висікти його, потім звеліла вислати в краї, з яких не буває ані привіту, ані одвіту, як не буває й вороття (Міщ.).*

Для виділення ЛСГ предикатів мовлення дієслівна лексика сучасної української мови підлягала аналізу з позицій вищезазначених критеріїв. До складу виділеної групи увійшли одиниці такої семантики:

- 1) дієслова зі значенням загального процесу говоріння – *базікати, балакати, висловлювати, говорити, казати;*
- 2) дієслова зі значенням манери і способу говоріння – *волати, гаркавити, заїкатися, лементувати, шепелявити;*
- 3) дієслова, які позначають особливу форму і спосіб вимовляння – *белькотати, бубоніти, декламувати, лепетати, скандувати;*
- 4) дієслова, що характеризують комунікативний аспект усного мовлення – *бесідувати, дискутувати, інформувати, питати, розповідати;*
- 5) дієслова зі значенням спонукання, що виражається за допомогою усного мовлення – *агітувати, благати, командувати, просити, радити;*
- 6) дієслова зі значенням позитивного ставлення – *дякувати, жартувати, лестити, рекомендувати, хвалити;*

7) дієслова зі значенням негативного ставлення – *глузувати, грубіянити, картати, критикувати, лаяти*;

8) дієслова "нарікання" – *бідкатися, жалітися, нарікати, ремствувати*.

Згідно з вербоцентричною теорією дієслівні предикати відіграють головну роль у процесі формування структури речення. Найважливішими при цьому виступають валентнісні та інтенційні характеристики, бо ними програмується макет майбутнього речення як з кількісного, так і з якісного погляду.

Предикатно-аргументні відношення встановлюються між дієсловом і непередикатними знаками на основі валентнісного зв'язку, який означає семантичну і синтаксичну підпорядкованість аргументних компонентів дієслівній лексемі. Для правильного визначення формули семантичної валентності дієслова необхідно чітко розмежувати обов'язкові і факультативні актанти. Як правило, обов'язковий поширювач – це член речення, який прогнозується лексико-семантичною валентністю предиката або загальним значенням висловлення і надає реченню значеннєвої та граматичної завершеності. Він не може бути вилученим із речення, бо його вживання викликано семантико-синтаксичними, а не контекстними умовами. Факультативному поширювачу відводиться периферійна у плані структурно-значеннєвої завершеності роль. Він вносить додаткову інформацію, що є суттєвою з погляду комунікативного значення, але не категоріальною. Елімінація компонента такого типу не впливає на формування семантичного та граматичного мінімуму речення. У синтаксичних структурах також спостерігаються і такі актанти, які вільно входять до структури речення та виходять з неї, не порушуючи ні семантичної основи речення, ні його формальне вираження.

Отже, у дисертації за основу прийнята точка зору, згідно якої валентність дієслова виражається у його суб'єктно-об'єктних характеристиках. Обставинні поширювачі характеризуються як компоненти вільного входження до структури речення (за винятком тих, які є необхідними для повної реалізації семантики предиката).

Результати аналізу значної кількості (близько 10 000) конкретних синтаксичних моделей, що бралися з текстів художнього стилю сучасної української літературної мови, дали можливість виділити такі групи дієслівних предикатів залежно від їх валентності:

1) одновалентні – *заїкатися, каламбурити, лементувати, марнословити, сюсюкати* тощо. Напр.: (*Богдан Михайлович*) *не марнословив, говорив, що на мислі мав* (*Большак*); *З Оксаною от що: їй 17 літ, батько її, Рубан, сюсюкає, а мати теж сюсюкає* (*Хвил.*);

2) одно-двовалентні – *базікати, белькотати, гомоніти, жартувати, лепетати* тощо. Напр.: *Бонковський та Олеся лепетали, дражнили одно одного, жартували, неначе Балабухи і в*

хаті не було (Н.-Лев.); Жид щось лепече та сокоче, хвалить крам, нема, мов, кращого й на світі (Н.-Лев.);

3) двовалентні – *глузувати, грубіянити, командувати, лестити, хвалити* тощо. Напр.: *І ти ще з удови нещасної, з сироти безталанної кепкуєш, глузуєш!.. (Мирн.); Всі хвалили її, хто щиро, а хто й не щиро (Н.-Лев.);*

4) дво-тривалентні – *висловлювати, говорити, дебатовати, повторювати, розмовляти* тощо. Напр.: *І безтурботна молодь без акценту вже розмовляє мовою заброд (Костенко); Дашкович розмовляє з слов'янами про слов'янські краї (Н.-Лев.);*

5) тривалентні – *віщувати, диктувати, доказувати, оголошувати, просити* тощо. Напр.: *Що вони віщують нам, що пророкують? (Мирн.); Я був маленький і просив у тітки слив (Хвил.).*

У роботі досліджуються особливості функціонування дієслів мовлення у синтаксичних структурах і з позицій теорії інтенції, причому аналізуються як субстанціальні, так і несубстанціальні їх характеристики.

Зовні теорія інтенції дієслівної дії має багато спільного з теорією валентності. І перша, і друга досліджують питання сполучуваності дієслів з іншими частинами мови у складі синтаксичних одиниць, обидві теорії називають роль дієслова визначальною у формуванні синтаксичної структури. Разом з тим, ці теорії мають багато відмінного у формах кваліфікації і опису однакових лінгвістичних фактів.

Основою валентнісної кваліфікації є поділ дієслів на групи за числом необхідних аргументів, але, здійснюючи кількісну кваліфікацію, ця теорія нічого не говорить про їх якість, тобто про семантичну функцію. Теорія інтенції, навпаки, основним критерієм кваліфікації дієслів ставить конкретизацію їх семантичних поширювачів, разом з тим вона не зважає на кількість аргументів, розглядаючи лише загальну програмованість об'єктів семантикою дієслова. Отже, інтенція і валентність є співвідносними поняттями, що характеризують дієслово на конструктивному синтаксичному рівні і на рівні семантики. Саме це і зумовлює необхідність розгляду питання сполучуваності дієслівних лексем як з погляду теорії валентності, так і теорії інтенції дієслівної дії.

Специфіка дослідження властивостей сполучення у теорії інтенції полягає у визначенні орієнтованості дієслівної дії на вихідну субстанцію і субстанцію мети, а також у встановленні найнеобхідніших обставинних характеристик. За наявністю/відсутністю цих субстанцій у реченні і визначається так звана "інтенційна цінність" дієслів, причому орієнтованість на вихідну субстанцію визначається як "інтенція зліва" / $\leftarrow V$ /, а на субстанцію мети – "інтенція справа" / $V \rightarrow$ /.

У складі ЛСГ виділяються три підгрупи дієслів:

1) дієслова, що мають інтенцію зліва / $\leftarrow V$ /. Напр.: *Бонковський лепетав і не дав Балабусі слова промовити до Олесі (Н.-Лев.); Копронідос говорив доволі чистою українською мовою, котрій навчився, тиняючись по селах, але в розмові примішував великоруські слова й шепеляв, як шепеляють греки, що родились і зросли не в Росії (Н.-Лев.);*

2) дієслова, що мають двобічну інтенцію / $\leftarrow V \rightarrow$ /. Напр.: *Кепкує Федір з свого несподіваного щастя й радіє йому (Мирн.); Свого улюбленого Луція Аннея Сенеку, виховника Неронового, його трагедії, єдині, що дійшли до нас від римлян він цитував напам'ять (Підмог.);*

3) дієслова, що мають інтенцію зліва і подвійну інтенцію справа / $\leftarrow V \rightarrow \rightarrow$ /. Напр.: *–Антоша, тебе батько питає про сіно (Коцюб.); Начальниця рекомендувала їм (гостям) свою сестру (Н.-Лев.).*

До найнеобхідніших для повної реалізації дієслівного значення обставинних характеристик належать такі:

1) темпоральні характеристики, напр.: *Сестра Катря ще довго говорила про Сибір, про тайгу, про філософію і зокрема про Гегеля (Хвил.); В той вечір Христя ходила по сусідах і прохала "трішки нафти" (Хвил.);*

2) характеристики інтенсивності, напр.: *Хлопці трохи помовчали, але перегода знов почали балакати спершу тихо, а далі все голосніше, а потім зовсім голосно (Н.-Лев.); Яків не раз висловлював їй свої погляди на сім'ю (Дім.);*

3) характеристики способу дії, напр.: *Поки він роздягався, Зоська, заспокоївшись, радісно бубоніла (Підмог.); Іван лаяв сучасне земство, в якому служив, глузував злісно з тих лібералів, що так швидко змінили овечу шкуру на вовчу (Коцюб.);*

4) характеристики причини, напр.: *Мабуть, Параска через те й мою матір зве відьмою (Н.-Лев.); Діти з ляку лементували, за дітьми чулося хлипання жіноче (Мирн.);*

5) Характеристики просторової локалізації, напр.: *Дівча скида сандалики. Біжить до річки, щось гукає здалеку (Костенко); Люд тиверський кличе князя на віче (Міщ.).*

У **другому розділі** дисертації – "Структурно-семантичні типи речень з дієслівними предикатами мовлення" – аналізується структурне оформлення і семантична організація простих речень з дієслівними предикатами мовлення.

Структурна організація і семантична наповнюваність речення утворюють діалектичну єдність: іншими словами синтаксична конструкція набуде статусу речення тоді, коли вона відповідатиме існуючим у мові законам синтаксичної і семантичної валентності. Отже, для структури речення однаково важливим є формально-граматична будова, яка пов'язується з грама-

тичним мінімумом, і семантична наповнюваність, що базується на смислових відношеннях між його конститuentами.

Поставивши метою дослідження комплексний опис синтаксичної та семантичної структури певної групи простих речень, насамперед необхідно виділити базові схеми, які формують дану групу. Це питання тісно пов'язане з поняттям про мінімальний структурний тип речення (структурний мінімум), який і є виразником базової схеми.

Оскільки головними елементами мовленнєвої дії є: 1) мовець; 2) адресат; 3) процес мовлення; 4) зміст мовлення, – то у структурі відповідних конструкцій мають бути позиції, які представляють ці елементи. Цілковито обов'язковими у цих структурах є дієслово-предикат та позиція мовця. Щодо позицій змісту мовлення і адресата, то вони можуть бути відсутніми взагалі або бути наявними як обидві, так і поодиночі. У зв'язку з цим реальною структура речення з дієслівними предикатами мовлення може бути двохелементною, трьохелементною та чотирьохелементною. Отже, ситуація мовлення може представляти варіантність своєї реалізації у синтаксичних одиницях.

Враховуючи кількість і якість компонентів речення з погляду валентісно-інтенційного аналізу, виділено такі мінімальні структурні типи речень з дієслівними предикатами мовлення:

1. S – V_f Praed_{dic}: дієслівний предикат, виражений особовим дієсловом, передбачає позицію суб'єкта. Напр.: *Сини стояли без діла й базікали, поспиравшись на заступи (Н.-Лев.); Бекір хвилювався, заїкався і червонів (Коцюб.).*

2. S – V_f Praed_{dic} – Obj: дієслівний предикат, виражений особовим дієсловом, передбачає позиції суб'єкта і об'єкта. Напр.: *Андрій суєтиться по кімнаті, спішить полетіти й бурмоче незрозумілі фрази (Хвил.); Вона ходила по хатах і командувала слугами, мов той воєвода військом (Н.-Лев.).*

3. S – V_f Praed_{dic} – Obj₁ – Obj₂ (A): дієслівний предикат, виражений особовим дієсловом, передбачає позиції суб'єкта і двох об'єктів. Напр.: *Я теж йому щось говорила... (Костенко); Дашкович питає у Ольги про інститут, про науки, а вона все розказувала йому за Шато, театр та бенгальські вогні (Н.-Лев.).*

4. S – V_f Praed_{dic} – Obj₁ – Obj₂ (A) – Obj₃: дієслівний предикат, виражений особовим дієсловом, передбачає позиції суб'єкта і трьох об'єктів. Напр.: *Він про шахти щось гомонів їй, куди вони удвох махнуть ... (Гонч.); Федір розказував їм усякі приповістки за дяків, за попа, Горпина утішалася перед Христею своїми дітьми, котрі на полу натоптувались пирогами (Мирн.).*

5. S – V_f Praed_{dic} – Adv : дієслівний предикат, виражений особовим дієсловом, передба-

чає позиції суб'єкта та обставинного детермінанта. Напр.: *Довгенько балакали старі, випиваючи по чарці, довгенько не виходила Галя (Н.-Лев.); Пан Адам говорить спокійно, густо й глибоко (Коцюб.).*

Виділивши вищеназвані основні типи мінімальних структур, синтаксичні компоненти яких програмуються валентністю дієслівних предикатів, варто зазначити, що факультативна реалізація валентності породжує ще цілу низку складніших схем, які розглядаються як варіанти базових.

Усі виділені 5 типів мінімальних структур, синтаксичні компоненти яких програмуються валентністю дієслівних предикатів, є двоскладними. Характерною ознакою таких синтаксичних структур з базовим предикатом мовлення є обов'язкова наявність лівобічного суб'єктного поширювача, який разом із дієсловом-предикатом складає синтаксичну основу речення. Отже, ці структури мають стійкий предикативний центр у вигляді єдності "підмет – присудок". Це пояснюється тим, що процес мовлення не може відбуватися поза і незалежно від суб'єкта зазначеної дії.

Абстрактна структура речення функціонує як засіб комунікації тільки тоді, коли отримує конкретне морфолого-синтаксичне втілення. Так, на конкретному рівні семантико-синтаксичного моделювання речення визначаються морфолого-синтаксичні реалізації основних мінімальних структурних типів, тобто структурні моделі речення. В оформленні компонентів мінімальних реченневих структур беруть участь різні морфологічні категорії, одні з яких є синтаксично релевантні, тобто впливають на встановлення й розрізнення моделей, а інші лише призводять до внутрішньомодельних змін, не порушуючи єдності моделей. До таких найзначиміших категорій в українській мові належить категорія відмінка іменника, що з-поміж інших іменникових категорій безпосередньо бере участь у побудові структури речення. Кількість і семантична природа відмінків зумовлюється поєднувальними можливостями дієслова, бо як синтаксично орієнтована граматична категорія, відмінок перебуває з дієсловом у валентнісному зв'язку.

У виборі відмінкових форм конститuentів речення існують певні закономірності: так, відповідно до диференційних ознак називний відмінок як прямий оформлює лівовалентний компонент, тобто підмет. Непрямі відмінки оформлюють правовалентні компоненти: об'єктні та обставинні поширювачі. У зв'язку з використанням різних прийменниково-відмінкових варіантів формуються різні модифікації структурних моделей. Отже, іменникові і дієслівні категорії організують синтаксичні зв'язки слів і словоформ у реченні і визначають типи їх структурних моделей.

У другому розділі розглядаються морфолого-синтаксична реалізація і варіанти виділених мінімальних базових структур речення.

Схему **S – V_f Praed_{dic}** формують два валентнісних типи предикатів мовлення:

1) одновалентні предикати, що передбачають заповнення лише позиції суб'єкта, який виконує роль підмета. Напр.: *Хтось там галасує, голосує (Костенко); Підходить товаришка Валентина – високолоба, заїкається (Хвил.);*

2) одно-двовалентні предикати у одновалентній реалізації (у структурі речення передбачений лише підмет). Напр.: *Молоді панічці позапалювали цигари, балакали та свистіли, ходячи по хаті (Н.-Лев.); Хтось бубонить і плаче (Маланюк).*

Двокомпонентна структурна схема **S – V_f Praed_{dic}** реалізується у сучасній українській мові на основі дієслів, які вимагають участі у дії лише лівого актанта – агенса. У позиції підмета виступають іменники (займенники), а предиката – дієслова. Іменники позначають істот, а дієслова – різні мовленнєві дії. Реалізацією цієї структури на морфолого-синтаксичному рівні є структурна модель **N₁ – V_f**. Варіантів структурної моделі не існує, бо позиція підмета передбачає лише одну форму **N₁** і не сполучається з прийменниковими модифікаціями.

Семантика аналізованої структурної схеми різноманітна, виділяється сім семантичних різновидів, що конкретизують основне значення мовлення.

Речення структурної схеми **S – V_f Praed_{dic} – Obj** формують такі валентнісні типи предикатів:

1) одно-двовалентні предикати у двовалентній реалізації. Напр.: *–Що це ти патякаєш? (Мирн.); Ішла повільно, ніч була місячна й тепла, а вона виспалась удень і бурмотіла заклинання супроти лихого насланя (Шевчук);*

2) двовалентні предикати. Напр.: *Кожне глузує з мене, розігрує, ти ж чув (Гонч.); Командантова зачула ту бесіду й хвалила Зельмана, що такий розумний і кожному уміє добра нагилити (Черемш.);*

3) дво-тривалентні предикати у двовалентній реалізації. Напр.: *Всі говорили про Палану та Юру, чув і Іван, але приймав усе байдуже (Коцюб.); Смуток щипає Вітю, і він декламує вірш (Вас.).*

Трикомпонентна структурна схема **S – V_f Praed_{dic} – Obj** відзначається високим ступенем продуктивності в українській мові. Утворені за цією структурною схемою речення можуть представляти різні семантичні структури. Спільним для цих трьох валентнісних різновидів предикатів є те, що вони програмують своєю семантикою обов'язкове заповнення у семантичній структурі речення позицій суб'єкта і об'єкта, яким на формально-граматичному рівні

відповідають підмет і додаток.

Морфолого-синтаксичне втілення цієї схеми різне, бо об'єктна позиція додатка реалізується у формах непрямих відмінків, утворюючи при цьому ряд прийменниково-відмінкових варіантів, а саме :

1) $N_1 - V_f - N_2$: Заболотний жартує щодо своєї палиці, на яку він ще спирається після дорожньої пригоди (Гонч.);

2) $N_1 - V_f - N_3$: –Б-бо ти в нас 2-голова, – заїкаючись, лестить Гаркуші Гнат Рябий (Гонч.);

3) $N_1 - V_f - N_4$: На море дивлячись, він скандував напам'ять свого Гомера (Др.-Хмара);

4) $N_1 - V_f - N_5$: Козан жалілася перед інспектором і прохала, щоб збудували нову школу, бо ця пожирає дітвору й працювати в ній немає змоги (Галан).

Діапазон семантичних різновидів охоплює від трьох ($N_1 - V_f - N_2$; $N_1 - V_f - N_3$) до чотирнадцяти ($N_1 - V_f - N_4$) значень.

Речення схеми **S – V_f Praed_{dic} – Adv** формують одно-двовалентні, дво-двовалентні, дво-тривалентні, тривалентні типи предикатів. Спільним для всіх них є те, що своєю семантикою вони передбачають поширення структури речення суб'єктом та обставинним детермінантом, що виступає як необхідний конкретизатор дії. Але варто зазначити, що, хоча компонент Adv і є необхідним доповненням дії, його форма не регламентується з боку дієслова-предиката, а є довільною. Залежно від характеру конкретизації дії (інтенсивність, спосіб дії, час) компонент Adv може набувати вигляду Adv inten, Adv man, Adv temp, а також форм родового, знахідного і орудного відмінків.

1) $N_1 - V_f - Adv (N_2)$: Він говорив без звичайного пафосу, бо розправа була неявна, а на цього адвоката не звертав ніякої уваги (Галан);

2) $N_1 - V_f - Adv (N_4)$: У того беруть доньку, і вона волає на всю околицю, просить кравчих, сусідів порятувати її (Мищ.);

3) $N_1 - V_f - Adv (N_5)$: Усі чоловіки говорили прозою (Костенко);

4) $N_1 - V_f - Adv (temp)$: Довго вони ще розмовляли, довго прощались і плакали (Куліш);

5) $N_1 - V_f - Adv (inten)$: Говорили багато, гаряче, і майже всі не вкладалися в десять хвилин регламенту (Дім.);

6) $N_1 - V_f - Adv (man)$: Він (сторож), поклавши хлудину на плече, миролюбно патякає в гурті школярів, що тепер цікаво обступили його колом (Вас.).

Діапазон семантичних різновидів охоплює від одного ($N_1 - V_f - Adv (N_4)$) до восьми ($N_1 - V_f - Adv temp, inten, man$) значень.

Схему $S - V_f \text{Praed}_{dic} - \text{Obj}_1 - \text{Obj}_2$ формують два валентнісних типи предикатів мовлення:

1) Дво-тривалентні предикати у тривалентній реалізації. Напр.: *Вона добре не тямала, про що говорив їй Лейба (Н.-Лев.); Одарка та Ярина розказали йому про шкоду на городі (Н.-Лев.).*

2) Тривалентні предикати. Напр.: *Бо мав уже не одного і не двох перед собою, опинився в тій круговерті, що анти іменують січею, а перси – різаниною (Миц.); Тобі, Женько, я оголошую догану перед стросм (Зар.).*

Спільним для двох цих різновидів є те, що своєю семантикою вони передбачають обов'язкове поширення структури речення суб'єктом і двома об'єктами, яким при формально-граматичному аналізі відповідають підмет і додатки. Морфолого-синтаксична реалізація даної схеми різноманітна, бо позиція додатка реалізується у різних формах усіх непрямих відмінків. У морфологічному оформленні залежних компонентів (двох додатків) цієї структури беруть участь безприйменникові і прийменниково-відмінкові форми. При цьому можливі такі варіанти поєднання: обидва додатки мають безприйменникову форму; один додаток має безприйменникову форму, а другий – прийменниково-відмінкову; обидва додатки мають прийменниково-відмінкову форму.

1) $N_1 - V_f - N_2 - N_2$: *Вона питала на те дозволу у лікаря (Підмог.);*

2) $N_1 - V_f - N_2 - N_4$: *Микола щось рапортував до портрета, як до живого (Багрянний);*

3) $N_1 - V_f - N_3 - N_2$: *Усі одного добра зичать нам ?! (Мирн.);*

4) $N_1 - V_f - N_3 - N_5$: *Пригадалося їй, як той Лобода усім квартирою хвастався, що він її має на цьому проспекті (Гонч.);*

5) $N_1 - V_f - N_3 - N_6$: *Осавула так боявся того гріха, що зізнався навіть в йому на сповіді батьюшці (Н.-Лев.);*

6) $N_1 - V_f - N_4 - N_2$: *Вона ж підбурює дітей проти мене (Дім.);*

7) $N_1 - V_f - N_4 - N_3$: *Він пояснив би тодам мову тода, але ж вони вже віри відреклись (Костенко);*

8) $N_1 - V_f - N_4 - N_4$: *Звідкілясь усі троє знали сотниківну, бо називали її на ймення, – вона ж бачила їх уперше (Шевчук);*

9) $N_1 - V_f - N_4 - N_5$: *Навіть із директором він часом сперечається, надто за оті протяги в цеху, від яких жінки заводські часто застуджуються (Гонч.);*

10) $N_1 - V_f - N_4 - N_6$: *Одначе ніхто не переконав князя Волота, та навряд чи й переконає в цьому (Миц.);*

11) $N_1 - V_f - N_5 - N_5$: Радюк хвастався перед сусідами своїм сином (Н.-Лев.).

Діапазон семантичних різновидів охоплює від одного ($N_1 - V_f - N_4 - N_6$; $N_1 - V_f - N_5 - N_5$) до дев'яти ($N_1 - V_f - N_4 - N_3$) значень.

Речення структурної схеми $S - V_f \text{ Praed}_{dic} - \text{Obj}_1 - \text{Obj}_2 - \text{Obj}_3$ формують дво-тривалентні, тривалентні типи предикатів. Напр.: *Не втерпіла-таки я, пішла до попа та дійсно все дочиста розказала йому за Солов'їху* (Н.-Лев.); *Він нас вітає, робить нам кніксен та кілька компліментів, розповідає щось про критичну оглоблю й тут же читає нам свій науковий труд під такою назвою: "Що таке липа..."* (Хвил.).

Спільним для всіх них є те, що своєю семантикою вони програмують обов'язкове поширення структури речення суб'єктом і трьома об'єктами, яким при формально-граматичному аналізі відповідають підмет і додатки.

Реалізацією аналізованої схеми на морфолого-синтаксичному рівні є лише два різновиди, оскільки позицію другого об'єктного поширювача може займати компонент у формі як родового, так і знахідного відмінка:

1) $N_1 - V_f - N_3 - N_2 - N_4$: Свирид ще багато дечого розказував Христі про село, про селян, та вона вже не слухала нічого (Мирн.);

2) $N_1 - V_f - N_3 - N_4 - N_4$: *Селяни тут, на пароплаві, охоче почастували його своїми не мудрими харчами, а він зате розповів їм цікаві речі про планету Марс, про сільське господарство в Америці то про радіо* (Підмог.).

Діапазон семантичних різновидів вищеназваних реалізацій базової структурної схеми охоплює від одного ($N_1 - V_f - N_3 - N_2 - N_4$) до чотирьох ($N_1 - V_f - N_3 - N_4 - N_4$) значень.

У другому розділі дисертаційної роботи розглядається також питання про співвідношення семантичної і формально-граматичної структур речення, аналізуються чинники, що призводять до асиметрії цих двох нерозривних сторін речення. З-поміж яких варто виділити такі:

1. Компресія двох і більше пропозицій у синтаксично простому реченні. Стискання двох і більше семантичних одиниць у одній синтаксичній структурі відбувається за рахунок згортання однієї з них та функціонування у реченні як обставини або означення. Причиною такої трансформації є збіг двох відносин характеристики за одним референтом, що виступає у реченні суб'єктом. Напр.: *А вартіві оружні, здоровецькі, щось говорили не по-грецьки* (Костенко): *А вартіві щось говорили не по-грецьки + Вартіві оружні, здоровецькі; *В одному закутку співають старовинних козацьких пісень, в другому – якийсь мисливець розповідає анекдоти* (Хвил.):*

Мисливець розповідає анекдоти + Мисливець в другому закутку. Основою семантики вищезазначених речень є конденсат двох пропозицій.

Формою вираження згорнутих предикацій можуть бути як одиничні лексеми, так і дієприслівникові конструкції, відокремлені і невідокремлені. Напр.: *Хлоня говорив це натхненно і чітко вимовляючи слова* (Хвил.): Хлоня говорив це + Хлоня натхненно і чітко вимовляв слова.

2. Наявність детермінантів. Детермінант – це самостійний семантико-синтаксичний поширювач усього складу речення чи його предикативного ядра. Наявність детермінанта у структурі речення зумовлюється певними особливостями семантико-синтаксичної будови речення, його комунікативними завданнями, функціональною спрямованістю реченнєвої синтаксичної конструкції. Характерною особливістю їх функціонування у реченні є синтаксична і семантична автономність, – не маючи синтаксичного зв'язку з будь-яким членом речення вони належать до всього речення в цілому. Проте ця незалежність не виключає існування семантичних відношень між детермінантом і рештою речення. Характер цих відношень може бути різноманітним: локальні характеристики, темпоральні тощо. Елімінація детермінанта не породжує структурної неповноти висловлювання, бо детермінант не є структурно обов'язковим членом речення – обставиною. Речення як комунікативна одиниця не руйнується з вилученням детермінанта, проте втрачає свою семантичну конкретність. Тим-то детермінанти як компоненти семантичної структури речення одночасно становлять факультативні елементи формально-граматичної будови речення, бо їх елімінація не призводить до категоріальних змін у формально-граматичній структурі речення. Напр.: В понеділок раненько попрокидались гості й балакали, лежачи в клуні на сні (Н.-Лев.). Пропозитивна функція детермінантів у реченні очевидна, незважаючи на свободу їх функціонування у синтаксичній структурі. Отже, синтаксично прості речення з такими словоформами мають поліпредикативну семантичну структуру.

3. Лексичні особливості компонентів структури. Хоч значення речення це його основа, а структурна схема – лише матеріальна реалізація цього значення, функціонування деяких лексем у структурі речення вносить зміни у загальні закономірності. Так, наприклад, маючи однакову структурно-морфологічну реалізацію $N_1 - V_f - N_5$, речення: *І воєнком, і дружина його вже звикли, що, коли син приїздить у відпустку, в них – ніби клуб, щовечора приходять синові друзі, заклопотані якісь юнаки, годинами дискутують* (Гонч.); *Олесь глянув убік і побачив комісара; той командував червоногвардійцями* (Підмог.) суттєво різняться своєю семантикою. Семантична формула першого речення $S - V_f \text{Praed}_{dic} - Adv \text{Temp}$, другого – $S - V_f \text{Praed}_{dic} - Obj$. Семантика першого речення репрезентована як "часова кваліфікація мовлення суб'єкта", а другого – "спонукання суб'єктом мовлення об'єкта шляхом наказу". Отже, якщо позицію N_5

займає лексема з темпоральним значенням (година, день, рік і под.), дана структура втрачає свій суб'єктно-об'єктний характер і позначає часову кваліфікацію мовлення.

Основний підсумок дисертаційного дослідження полягає у виявленні і описі структурних схем і типових значень речень з дієслівними предикатами мовлення у сучасній українській літературній мові, що не дістали на сьогодні ґрунтовного висвітлення у лінгвістичній літературі. Проведене дослідження дозволило зробити такі загальні теоретичні і практичні **висновки**:

Семантична структура речення має дві сфери виявлення: загальномовну (або власне-семантичну) і конкретномовну (семантико-синтаксичну). Семантико-синтаксичний рівень представляє семантичну структуру речення в тісному зв'язку з його формально-синтаксичною організацією і, базуючись на семантико-синтаксичних відношеннях та виділених на їх основі компонентах, виступає проміжною ланкою, що з'єднує глибинну і поверхневу структури.

Семантична категорія мовлення знаходить своє вираження у системі дієслівних значень. Ця категорія має ряд класифікаційних ознак, що дозволяють з достатньою точністю відмежувати її від інших категорій. Науково обґрунтоване виділення мовлення у системі значень дієслівних предикатів базується на логіко-семантичній основі. Разом з тим, класифікація дієслівних значень має свої особливості у тому, що повинна враховувати також синтагматичні і парадигматичні зв'язки дієслів. Осмислення наявності/відсутності визначальних сем обов'язково повинно підкріплюватися перевіркою сполучувальних властивостей дієслова. Основним показником належності дієслова до лексико-семантичної групи мовлення є наявність у його значенні базової архісеми "усно висловлювати думки, почуття". Разом з тим, розмаїтість дієслівних значень у межах уже виділеної ЛСГ зумовлює необхідність зведення їх до детальніших смислових підгруп. Ця операція здійснюється на другому етапі ідентифікації дієслівних значень із застосуванням сем вищих рівнів ототожнення, таких, як "адресованість – неадресованість мовлення", взаємність – невзаємність мовленнєвої дії", наявність позитивної – негативної оцінки адресата". Відношення між смисловими підгрупами являють собою ієрархічно організовану систему, що формує усю ЛСГ мовлення.

Формування структурних типів речень з дієслівними предикатами мовлення зумовлюється такими факторами: а) валентнісними особливостями предикатів; б) несубстанціальними характеристиками предикатів; в) типом варіантної актуалізованості валентності предиката (для предикатів, що мають варіантну реалізацію валентності).

Валентнісні особливості предикатів, що полягають у спроможності програмування кількості і якості конститuentів речення, є основою формування мінімального структурного типу речення.

Несубстанціальні характеристики виступають релевантними при заповненні структури речення визначеннями, які можуть бути як суттєвими для реалізації семантики предиката, так і несуттєвими, тобто є одиницями вільного входження.

Валентісна реалізація певної частини предикатів у реальному синтаксичному оточенні може мати два варіанти. Розв'язанням цієї проблеми є створення класифікації, яка передбачає групи дієслів з варіативною валентністю: одновалентні, одно-двовалентні, двовалентні, дво-тривалентні, тривалентні. Тип варіативної реалізації валентності визначає кількість складових речення. Так, актуалізація одновалентна/двовалентна у межах групи одно-двовалентних предикатів зумовлює опозицію структур $S - V_f \text{ Praed}_{dic} / S - V_f \text{ Praed}_{dic} - \text{Obj}$, а двовалентна/тривалентна реалізація у межах групи дво-тривалентних предикатів – $S - V_f \text{ Praed}_{dic} - \text{Obj} / S - V_f \text{ Praed}_{dic} - \text{Obj}_1 - \text{Obj}_2$.

Структурний мінімум речення становлять компоненти облігаторні з погляду комунікації. В основі виділення структурних типів речення з дієслівними предикатами мовлення лежать їх валентісно-інтенційні характеристики. Так, структурні схеми аналізованих речень поділяються на дво-, три-, чотири- і п'ятикомпонентні. Проте варто зазначити, що п'ятикомпонентні структури можна розглядати і як такі, в основі яких лежить не одна мінімальна реченнева структура, а кілька. Ознакою суб'єктності позначені усі речення з дієслівними предикатами мовлення. Наявність об'єктної лексеми може бути продиктована як інформативною недостатністю дієслова мовлення, так і усього речення. Тому об'єктні позиції і їх лексичне заповнення розкривають специфіку як самих дієслів мовлення, так і речень із цими дієсловами. Ця специфіка полягає у пропозиційному змісті дієслів мовлення. Ототожнення компонентів семантичної структури речення і синтаксичних функцій цих же членів речення можна здійснювати тільки у межах двоскладних речень, де суб'єкт співвідноситься з підметом, об'єкт – з додатком.

Різноманітна морфолого-синтаксична реалізація структурних схем зумовлюється можливістю різного відмінкового вираження компонентів. Виділені при цьому структурні моделі можуть мати від 2 до 14 типів смислових різновидів, що зумовлюються семантикою предиката, типом його валентісної реалізації, лексичними особливостями складників.

Базові структурні типи речень можуть мати один варіант структурно-морфологічного втілення ($S - V_f \text{ Praed}_{dic}$) або декілька ($S - V_f \text{ Praed}_{dic} - \text{Obj}_1 - \text{Obj}_2 - \text{Obj}_3$; $S - V_f \text{ Praed}_{dic} - \text{Adv}$; $S - V_f \text{ Praed}_{dic} - \text{Obj}$; $S - V_f \text{ Praed}_{dic} - \text{Obj}_1 - \text{Obj}_2$). Найбільш значимою при визначенні такої варіативності виступає категорія відмінка. Компоненти семантичної структури можуть виражатися такими відмінковими формами: суб'єкт виражається лише формою N_1 ; об'єкт може вира-

жатися формами усіх непрямих відмінків; обставинний поширювач – формами N₂, N₄, N₅, а також Adv temp, Adv inten, Adv man.

Об'єм синтаксичної і семантичної структур речення може збігатися або не збігатися. Серед причин, що порушують симетрію двох сторін речення, можна виділити такі основні: компресія декількох пропозицій у синтаксично простому реченні, наявність детермінантів та лексичні особливості компонентів структури.

Основні положення дисертації викладено у публікаціях:

1. *Ніколаєва Н.Г.* Лексико-семантична група предикатів мовлення у складі дієслівної лексики української мови // Проблеми граматики і лексикології української мови: Зб. наук. праць. - К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2002.-С.159-166;

2. *Ніколаєва Н.Г.* Валентісно-інтенційні характеристики у складі семантико-синтаксичних відношень // Система і структура східнослов'янських мов: Зб. наук. праць.- К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2002.-С.36-41;

3. *Ніколаєва Н.Г.* Зумовленість синтаксичних структур з дієсловами мовлення валентісно-інтенційною характеристикою предиката // Система і структура східнослов'янських мов: Зб. наук. праць.- К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2002.-С.36-42.

АНОТАЦІЯ

Ніколаєва Н.Г. Семантико-синтаксична організація речень з дієслівними предикатами мовлення. – Рукопис. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.01. – українська мова. – Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, Київ, 2003.

Дисертацію присвячено комплексному опису семантичної і структурної організації простих речень з дієслівними предикатами, що характеризуються загальним значенням мовленнєвої діяльності у сучасній українській літературній мові. У роботі з'ясована семантична сутність предикатів мовлення та окреслено їх класифікаційні межі. Встановлено, що формування структурних типів речень з дієслівними предикатами мовлення зумовлюється валентнісними особливостями предикатів, типом варіантної актуалізованості валентності предиката та несубстанціальними характеристиками предикатів. З'ясовано типи реалізації структурних схем речень з предикатами мовлення, встановлено варіанти структурно-морфологічного їх втілення, здійснена диференціація та класифікація основних типових значень дієслівних ре-

чень з предикатами мовлення, а також виявлено, що явище асиметрії у синтаксичних конструкціях спостерігається при змістовій трансформації пропозиції, при наявності детермінантів або при лексичних особливостях компонентів структури.

Ключові слова: семантико-синтаксичні відношення, предикат мовлення, валентність, інтенція, суб'єкт, об'єкт, парадигматика, синтагматика, пропозиція, обставинний детермінант.

АННОТАЦІЯ

Николаева Н.Г. Семантико-синтаксическая организация предложений с глагольными предикатами речи. – Рукопись. Диссертация на соискание научной степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Национальный педагогический университет имени М.П.Драгоманова, Киев, 2003.

Диссертационное исследование посвящено комплексному описанию семантической и структурной организации простых предложений с глагольными предикатами со значением речевой деятельности в современном украинском литературном языке. Анализ структуры простых предложений с глагольными предикатами речи произведен с учетом современных антропоцентрических тенденций в лингвистических исследованиях и комплексных подходов к изучению синтаксических конструкций, в частности, с учетом того, что анализируемый тип конструкций отражает единство формальной, смысловой и коммуникативной сторон. В качестве исходной точки идентификации модели предложения используется предикативный центр, в составе которого ведущую роль играет глагольное сказуемое, функционирующее в диалектическом единстве присущей ему лексической семантики и синтаксической сочетаемости со структурообразующими зависимыми компонентами.

Установлено, что распределение глагольных предикатов между смысловыми классами можно осуществить на логико-семантической основе. Денотатом глаголов речи является различная способность к речевой деятельности. Специфика их состоит в том, что указанный инвариантный признак является тем семантическим конструктом, который совпадает с основным значением не только ядерного глагола всей ЛСГ /*говорити*/, но и со значением базовых глаголов каждого парадигматического ряда в семантической структуре ЛСГ. Вместе с тем, определение ЛСГ должно сочетать выявление наличия архисемы в семантике глагола с установлением синтагматических и парадигматических связей этих лексем. В результате компонентного анализа, проведенного в пределах ЛСГ глаголов речевой деятельности, установлен набор дифференциальных сем, которые, уточняя и дополняя категориально-лексическую и

ядерную семы, формируют семантическую структуру лексем анализируемого класса. Распределение глагольных лексем по более дробным смысловым подгруппам, имеющим близкое значение, осуществляется с применением сем высших ступеней идентификации.

Анализ языкового материала с учетом традиционных и современных концепций описания предложений с глаголами-предикатами речи по структурно-семантическим признакам дал возможность определить структурные свойства предикатов и закономерности построения моделей предложений определенной семантики, в результате чего выделены типы основных структурных схем этих предложений и их семантика. Установлены элементы, формирующие значение того или иного типа предложения, на основе чего составлена семантическая классификация предложений указанной семантики. Определено, что формирование структурных типов предложений с глагольными предикатами речи обуславливается валентностными особенностями предикатов, несубстанциальными характеристиками предикатов и типом вариативной реализации валентности предиката. Валентностная реализация некоторых глагольных предикатов в различных синтаксических конструкциях может иметь два равнозначных варианта. В связи с этим в работе выделяются валентностные группы предикатов, имеющие вариативную реализацию: одно-двухвалентные, двух-трехвалентные, наряду с традиционно выделяемыми группами: одновалентные, двухвалентные, трехвалентные.

Исследование структурных типов предложений с глагольными предикатами речи с учетом их валентностно-интенционного потенциала дает возможность выделить одно-, двух-, трех-, четырех- и пятикомпонентные структуры. Признаком субъектности отмечены все предложения данной ЛСГ. Наличие объектной лексемы может быть продиктовано как информативной недостаточностью глагола речи, так и целого предложения, поэтому объектные позиции и их лексическое заполнение раскрывают специфику как самих глаголов речи, так и предложений с этими глаголами. Эта специфика состоит в пропозициональном содержании глаголов речи. Морфолого-синтаксическая реализация структурных схем определяется возможностью различного падежного выражения компонентов. Выделенные при этом структурные модели имеют от 2 до 14 типов смысловых разновидностей, обуславливающих семантикой предиката, типом его валентностной реализации, лексическими особенностями составляющих. Компоненты семантической структуры могут иметь следующее выражение падежных форм: субъект выражается формой N_1 ; объект может выражаться формами всех косвенных падежей; обстоятельственный распространитель – формами N_2 N_4 N_5 , а также Adv temp, Adv inten, Adv man.

В исследовании определены и описаны причины, нарушающие симметрию синтаксической и семантической структур предложения, среди которых выделяются компрессия нескольких пропозиций в синтаксически простом предложении, наличие детерминантов, лексические особенности компонентов структуры.

Ключевые слова: парадигматика, синтагматика, семантико-синтаксические отношения, пропозиция, предикат речи, валентность, интенция, субъект, объект, обстоятельственный детерминант.

ANNOTATION

Nikolayeva N.G. Semantic and syntactic formation of sentences with verbal predicates of speech. – Manuscript. Dissertation for scientific degree of Candidate of Philological sciences, speciality 10.02.01 – Ukrainian language. – National Teacher Training university named after M.P. Dragomanov, Kyiv, 2003.

The dissertation is devoted to the complex description of semantic and structural formation of simple sentences with verbal predicates which are (characterised) defined by general meaning of speech practise in modern Ukrainian literary language. Semantic essence of predicates of speech and their classification limits are found out and pointed out in the work. It is proved that the formation of structural types of sentences with verbal predicates of speech are defined by valent peculiarities of predicates, along with the type of variant urgency of the valent of predicate and unsubstantial peculiarities of predicates. The types of implementation of structural schemes of sentences with predicates of speech are defined; the variants of their structural and morphological usage are settled; the distinguishing and classification of main typical meanings of verbal sentences with predicates of speech are put into practise; and also the phenomenon of asymmetry in syntactical constructions is seen during conversion of proposal if there are determinants or lexical peculiarities of components of the structure.

Key words: semantic and syntactic relations, predicate of speech, valency, intention, subject, object, paradigmatics, syntagmatics, proposition, adverbial determinant.